

Πρόσωπα των πολέμων

Από τον ΠΙΕΤΡΟ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗ

Peter Englund, *Εφιαλτικές νύχτες, Νοέμβριος 1942. Καθοριστικές στιγμές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε 360 σύντομα κεφάλαια*, μτφρ. από τα σουηδικά Γρηγόρης Κονδύλης, Μεταίχμιο 2022, σελ. 726

Peter Englund, *The Beauty and the Sorrow. An Intimate History of the First World War* [Η ομορφιά και η θλίψη. Μια εκ των έδρων ιστορία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου], μτφρ. από τα σουηδικά Peter Graves, Profile Books 2011, σελ. 532

Πάντα με τραβούσε αυτό το μικρό πεδίο – ο άνθρωπος... ο ένας άνθρωπος. Στην πραγματικότητα εκεί είναι που συμβαίνουν όλα.

Σβετλάνα Αλεξιεβίτς¹

Εκτός από τη Σβετλάνα Αλεξιεβίτς, η οποία τιμήθηκε με Νόμπελ Λογοτεχνίας το 2015, το «μικρό πεδίο» φαίνεται να ασκεί παρόμοια έλξη και στον Πέτερ Ένγκλουντ, μέλος της Σουηδικής Ακαδημίας που απονέμει τα Νόμπελ. Στην περίπτωση του, ο επαγγελματίας ιστορικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ουψάλας, αποδεικνύεται και σπουδαίος λογοτέχνης, διερευνώντας πώς κάποια εν πολλοίς άγνωστα πρόσωπα βιώνουν από τη δική τους πλευρά, μέρα με τη μέρα, μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις. Με όλες τις συνειδησιακές μεταπτώσεις που επιφέρει η συμμετοχή του καθενός τους σε αυτές.

Πολύ νέος, όταν ολοκλήρωνε το διδακτορικό του για την αριστοκρατία της Σουηδίας κατά τον 17ο αιώνα, ο Ένγκλουντ εξέδωσε το πρώτο του βιβλίο, για τη Μάχη της Πολτάβας – τη σημαντικότερη μάχη του «Μεγάλου Βορείου Πολέμου». Αυτή η μάχη ανέδειξε τη Ρωσία σε ηγέτιδα δύναμη της βόρειας Ευρώπης και τον Πέτρο Α΄ σε «Μεγάλο Πέτρο», ενώ σήμανε το τέλος της σουη-

Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) και γενίκευση της γυναικείας απασχόλησης. Εργαζόμενη σφραγίζει ένα βαρέλι σε ζυθοποιία στο Λονδίνο. Φωτογράφος: Χόρας Νικόλας.

δικής αυτοκρατορίας και την εγκατάλειψη των κτήσεών της σε Βαλτική και Γερμανία το 1709. Το βιβλίο σημείωσε εξαιρετική εμπορική επιτυχία στη Σουηδία, μεταφράστηκε αμέσως στα αγγλικά² κι ανέδειξε τον συγγραφέα του σε ειδικό ιστορικό των πολέμων. Εντούτοις, παραμένει τυπικό βιβλίο ιστορίας, καλά τεκμηριωμένο και καλά γραμμένο, αλλά εστιασμένο, κατά τα αναμενόμενα, σε μοιραίες αποφάσεις βασιλιάδων, πολιορκίες που απέτυχαν, αργοπορημένες συν-

δρομές μετρίως ικανών στρατηγών, οικτρές απώλειες των ηττημένων και θριαμβικές ιδρύσεις νέων πόλεων – της Πετρούπολης, εν προκειμένω – από πλευράς νικητών.

Τα επόμενα χρόνια ο Ένγκλουντ συνεχίζει να γράφει μελέτες για την ιστορία της Σουηδίας, τότε που η χώρα του αποτελούσε μία από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, για την οργάνωση της πολεμικής της τεχνολογίας και των μυστικών της υπηρεσιών. Αλλά το 2008 στρέφεται

στην αναζήτηση ημερολογίων, αλληλογραφίας ή απομνημονευμάτων από εικόσι πρόσωπα διαφόρων ηλικιών και εθνικοτήτων, τα οποία γνώρισαν τα τέσσερα ολέθρια χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στα ανά την υφήλιο μέτωπά του. Κι εκεί ο συνδυασμός του λεπτολόγου ιστορικού με τον ταλαντούχο συγγραφέα αποδίδει σπουδαίους καρπούς.

Η λαμπρή επιτυχία αυτού του βιβλίου του, το 2011, τον έκανε να επαναλάβει την ίδια τακτική ιστορικής προσέγγισης για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη φορά αυτή επέλεξε περισσότερα πρόσωπα (κάπου σαράντα, με ορισμένα ήδη πολύ γνωστά), αλλά περιορίσε τη χρονική διάρκεια την οποία αφορούν οι εμπειρίες τους στον Νοέμβριο του 1942 – δηλαδή στον πιο κρίσιμο μήνα ως προς την έκβαση αυτού του πολέμου. Και για μια ακόμη φορά, το μωσαϊκό του «μικρού πεδίου» αποδίδει με θαυμαστή πληρότητα την εικόνα του συνόλου.

Το *Η ομορφιά και η θλίψη* είναι και δεν είναι μια ιστορία του «Μεγάλου Πολέμου», όπως τον αποκάλεσαν στην εποχή του. Δεν καταπιάνεται ούτε με πολιτικά ούτε με οικονομικά αίτια, αποικιακούς ανταγωνισμούς ή άλλες συνθήκες που οδήγησαν στη σύρραξη. Τα σημαντικά γεγονότα επισημαίνονται, βέβαια, στην αρχή κάθε χρόνου: από τις 2 Αυγούστου 1914, όταν τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Γαλλία και οι πρώτοι Ρώσοι στην ανατολική Πρωσία, μέχρι τη γενική εκκενρωτική την 11η ώρα της 11ης Νοεμβρίου 1918. Τα παρακολουθούμε όμως σε μια πολυπρισματική εκτύλιξη, μέσα από τα μάτια είκοσι συγκεκριμένων ατόμων, κάποια από τα οποία χάνουν τις ζωές τους πριν από τη λήξη του Πολέμου. Έτσι, αυτό το μείζον γεγονός, το οποίο καθόρισε και όλο τον υπόλοιπο 20ό αιώνα, επιμερίζεται στο πιο βασικό συστατικό του – την ατομική εμπειρία.

Μεταξύ των είκοσι «dramatis personae» του βιβλίου περιλαμβάνονται: μια Αμερι-

κακή παντρεμένη με πολυώνιο αριστοκράτη, η οποία θα αναγκαστεί να πάρει τα τρία παιδιά της και να επιστρέψει στις ΗΠΑ, όταν ο σύζυγός της θα αγνοείται στη Βαρσοβία και το κτήμα τους θα έχει καταληφθεί από Γερμανούς: μια γερμανίδα μαθήτρια, έτοιμη να πιστέψει κάθε ανυπόστατη φήμη για αποτρόπαιες πράξεις Γάλλων και Ρώσων, στην αρχή του πολέμου, μα στα επόμενα χρόνια θα καταλάβει πόσο αποτρόπαιος είναι ο ίδιος ο πόλεμος και πόσο παράλογα μίση γεννά. Ένας Αυστραλός, μηχανικός του στρατού, που θα χάσει τη ζωή του στα σφαγεία της μάχης του Βερντέν: ένας γάλλος αξιωματικός του πεζικού, ο οποίος θα επιβιώσει σε αλληπάλληλες μάχες στα ίδια σφαγεία: ένας τυχοδιώκτης από τη Βενεζουέλα, ο οποίος καταλήγει αξιωματικός του οθωμανικού ιππικού, αλλά όταν γίνεται μάρτυρας της μαζικής εξόντωσης Αρμενίων και εν γένει Χριστιανών από τους Τούρκους αναζητεί τρόπους να αποσυρθεί: ένας ρώσος μηχανικός του στρατού, ο οποίος μετέχει σε αρκετές νίκες ή πανωλεθρίες, αλλά τον Μάρτιο του 1917 δεν ξέρει αν θα μείνει πιστός στον τσάρο ή θα πάει με τους επαναστάτες, καθώς αντίλαμβάνεται ότι «πολύ αίμα χυθεί στη Ρωσία»: μια αυστραλή νοσοκόμα, οδηγός ασθενοφόρου, η οποία ερωτεύεται έναν Σέρβο κατά την μακρά παραμονή της στη Θεσσαλονίκη, συμμετέχει στην αποκατάσταση των πυροπαθών μετά τη μεγάλη πυρκαγιά της πόλης τον Αύγουστο του 1917 και παρασημοφορείται για τις υπηρεσίες της: ένας ιταλός μετανάστης, ο οποίος αφήνει τις ΗΠΑ και σπεύδει στην Ιταλία να καταταγεί, μέσα σε αποδοκιμασίες όσων είχαν ήδη πολεμήσει και περίμεναν να αποστρατευτούν, όχι να ενισχυθούν με νέους συμπληρωμαστές: ένας βρετανός πεζικάριος που περισσότερο περπατά παρά πολεμά, στις απέραντες αφρικανικές εκτάσεις όπου έχει σταλεί: ένας ναύτης γερμανικού πολεμικού, ο οποίος πληροφορείται για τις διαπραγματεύσεις του Τρότσκι στο Μπρεστ-Λιτόφσκ, τον Ιανουάριο του 1918, όσο και για τις εργατικές απεργίες που η έλλειψη τροφίμων υποκινεί στη Γερμανία, και περίπου άλλα τόσα πρόσωπα, εφάμιλλης ποικιλίας.

Κάποια από αυτά βλέπουν τον πόλεμο σαν μια ευκαιρία να δοξαστούν, να διαμορφώσουν χαρακτήρα ή να υπερασπιστούν το δικό των πατριδών τους. Τα περισσότερα όμως, ως υπήκοοι αυτοκρατορών με διάφορες εθνότητες, βρίσκονται στην υποχρέωση να σκοτώσουν ή να σκοτωθούν για χώρες με τις οποίες διατηρούν μια μάλλον χαλαρή σχέση. Και το αίσθημα που επικρατεί, σε όλα τους λίγο-πολύ, είναι η απογοήτευση, η πίκρα, η θλίψη, όπως λέει και ο τίτλος. Όσο για την *ομορφιά*, στο πρώτο συνθετικό του, ίσως ο συγγραφέας την εντοπίζει στις στιγμές μεγαθυμίας, αυ-

Παρασκευή ψωμιού σε φούρνο του Γερμανικού Στρατού στο Βέρβικ της Φλάνδρας, 1916. Στρατιωτικός φωτογράφος.

ταπάρνησης ή παράτολμου ηρωισμού που κάποια από αυτά τα πρόσωπα δείχνουν σε πολύ κρίσιμες στιγμές. Και παρά την πολυπρισματικότητα της αφηγηματικής ροής, η εξαιτίας της, γίνεται ακόμα πιο ανάγλυφη η γενική μετάπτωση από την ευφορία «ενός πολέμου που θα τερμάτιζε όλους τους πολέμους» στη γενικευμένη αντίδραση για τα εκατομμύρια αναίτιων θανάτων. Όπως σημείωσε στο ημερολόγιό του ένα από τα είκοσι πρόσωπα – ένας γάλλος πολιτικός που πέρασε όλον τον πόλεμο στο Παρίσι – στις 27.1.1918: «μήκαμε σε μια νέα φάση: στη σύγκρουση μεταξύ ποιμένων και κοπαδιών τους» (σ. 429).

Ίσως το καλύτερο δείγμα απειθείας και μαζί ηρωισμού (μέρος της «ομορφιάς») από τον τίτλο του βιβλίου) βρίσκεται στο τόλμημα ενός 26χρονου βέλγου πιλότου. Ο οποίος, με κίνδυνο να περάσει στρατοδικείο, κλέβει το πρωινό της 18ης Φεβρουαρίου 1918 ένα μονοπλάνο από το αεροδρόμιο της μονάδας του στα γαλλο-βελγικά σύνορα, για να φτάσει και να πετάξει χαμηλά, επί δεκατρία λεπτά, πάνω από τις Βρυξέλλες. Μόνο και μόνο για να δει την ακόμα κατεχόμενη από τους Γερμανούς πόλη του και να διακρίνει, ή να νομίσει ότι διακρίνει, τη μητέρα του στο παράθυρο του σπιτιού του (σ. 435-438). Αρχές του 1918, όπως φροντίζει να συμπληρώσει ο συγγραφέας, ακόμα και οι πιο αισιόδοξοι δεν πίστευαν ότι ο πόλεμος θα τελείωνε πριν το τέλος του 1919. Ο γαλλικός στρατός έπασχε από περιοδικές ανταρσίες, οι Βρετανοί είχαν καταβάλει υπερβολικό αίμα υπό τις αστόχαστες διαταγές του διαβόητου στρατηγού Ντάγκλας Χεγκ, οι Αμερικανοί άρχιζαν να συνδράμουν αλλά δεν ήταν ακόμη αρκετοί, ενώ οι Ρώσοι είχαν αποσυρθεί στο δικό τους επαναστατικό χάος και οι φήμες μιλούσαν για αθρόα μεταφορά γερμανικών στρατευμάτων από το ανατολικό στο δυτικό μέτω-

πο. Επιπλέον, ενώ η λεγόμενη «ισπανική γρίπη» θέριζε εκατομμύρια ανά την υφήλιο και ιδιαίτερα τους Γερμανούς, οι οποίοι ετοίμαζαν θερμική επίθεση στο Παρίσι (σ. 483), η γερμανική προπαγάνδα κατάφερε να κάνει πιστευτό ότι ο πόλεμος θα τελείωνε με την ενσωμάτωση του Βελγίου κι εκτάσεων της Γαλλίας και της Ρωσίας στη Γερμανία (σ. 491). Πώς, λοιπόν, να μην επιδιώξει ο νεαρός πιλότος να δει από ψηλά τη μητέρα του, έστω φευγαλέα, για μια τελευταία πιθανώς φορά;

Κάπως έτσι αναπτύσσονται οι 227 ενότητες «κεφάλαια» που απαρτίζουν το σύνολο του βιβλίου: με σύντομα αποσπάσματα ημερολογίων, απομνημονευμάτων ή αλληλογραφίας, τα οποία ο Πέτερ Ένγκλουντ, ως ιστορικός, φροντίζει να τα εντάξει στις ευρύτερες συνθήκες των στιγμών στις οποίες διατυπώνονται και, ως λογοτέχνης, τα πλουτίζει με ατμοσφαιρικές λεπτομέρειες ή συναισθηματικές αποχρώσεις. Συχνά πιθανολογεί, μάλλον, σε παράπλευρες «πινελιές». Αλλά το κάνει με μέτρο και κυρίως με δεξιοτέχνη. Τελική αίσθηση του αναγνώστη είναι ότι ο λογοτέχνης συμπληρώνει τον ιστορικό, χωρίς να τον υπονομεύει ή να τον επικαλύπτει.

Με αφορμή το σημείωμα ενός αξιωματικού του αυστρουγγρικού ιππικού, φερ' ειπείν, μαθαίνουμε πώς συνειδητοποιείται το τέλος της αξίας ενός ιδιαίτερα υπερήφανου στρατιωτικού σώματος, καθώς η τεχνολογία των μυδραλιοβόλων με ευκολία αποδεκατίζει άνδρες πολύχρωμες στολές και λαμπρά κράνη των κάποτε φοβερών επελάσεων του ιππικού. Με αφορμή τη μαρτυρία ενός βρετανού πεζικάριου, ο οποίος αντιμετωπίζει Γερμανούς στην Τανζανία, μαθαίνουμε και το αντίστροφο: πώς η τεχνολογία

των πολεμικών οχημάτων, αποδοκίματη στα ευρωπαϊκά εδάφη, ατυχεί στη ζέση της αφρικανικής ηρείου, με τις μηχανές να αχρηστεύονται και τα βλήματα να κολλούν στα κανόνια ή τα αεροπλάνα ανίκανα να εντοπίσουν στόχους μέσα στην πυκνή βλάστηση. Ανάλογα, με αφορμή τις καταγραφές μιας αγγλίδας νοσοκόμας, μαθαίνουμε ότι το 22% των καναδών στρατιωτών και το 20% των λοιπών συμμάχων, που έφτασαν να βοηθήσουν τους Γάλλους, έφυγαν από το Παρίσι κουβαλώντας στο μέτωπο κάποιο αφοροδισιο νόσημα. Κι ακόμα, με αφορμή την αλληλογραφία της αυστραλής νοσοκόμας με τον πατέρα της, συναντούμε την περιβόητη σύγκρουση βασιλέως Κωνσταντίνου Α' και Ελευθέριου Βενιζέλου, μετά τη συστράτευση της Βουλγαρίας με τη Γερμανία (σ. 180). Σύγκρουση η οποία έφερε τον «εθνικό διχασμό» στην Ελλάδα, στην αρχή του Πολέμου, για να ξεπεράσει κατά πολύ τα όριά του εν συνεχεία.

Πάντα με αφορμή τις εμπειρίες κάποιων από τα είκοσι πρόσωπα, ορισμένες από τις 227 ενότητες διατηρούν ένα εγκυκλοπαιδικό ενδιαφέρον, άλλες αποκτούν δραματική χροιά κι άλλες προοιωνίζονται τον αντιφατικό Μεσοπόλεμο και τον Δεύτερο, φρικτότερο, Παγκόσμιο Πόλεμο. Εγκυκλοπαιδικό ενδιαφέροντος, μεταξύ άλλων, το εν χρω κόουρεμα των φαντάρων (όχι για τις ψείρες, όπως θα υποθέταμε, μα για να διευκολύνονται οι ιατρικές φροντίδες όσων τραυματίζονταν προβάλλοντας τα κεφάλια τους από τα χαρακώματα) ή η προφύλαξη του Λονδίνου από βομβαρδισμούς γερμανικών αεροπλάνων με «καλλιτεχνικό» καμουφλάρισμα των στύλων φωτισμού (σε σχέδια της αμερικανίδας χορογράφου και χορεύτριας Λόι Φούλερ!). Δραματικές στιγμές, μεταξύ άλλων επίσης, εκτυλίσσονται στην προσπάθεια του νεαρού ρώσου αξιωματικού να αναγκάσει τους ενταγμένους στις γαλλικές δυνάμεις φαντάρους του (μετά τη σοβιετική επανάσταση) να συνεχίσουν να μάχονται με την Αντάντ (σ. 448-450). Όσο για το τι θα γεννούσε το τέλος του Πολέμου, το κατ' εξοχήν παράδειγμα δίνεται με αφορμή το ημερολόγιο του γερμανού ναύτη και τη γενική αίσθηση των Γερμανών ότι έχαναν άδικα έναν «ιερό αγώνα υπερανθρώπων, ενάντια στις δυνάμεις του κακού» (σ. 491-492).

Τηλεγραφικά, στο τέλος του βιβλίου (σ. 497-506), ο Ένγκλουντ πληροφορεί για τις τύχες όσων επέζησαν: η αμερικανική σύζυγος του πολωνού αριστοκράτη θα μείνει στη Νέα Υόρκη, χωρίς ποτέ να ξαναβρει τον άνδρα της· η γερμανίδα μαθήτρια θα δει με χαρά τον αδελφό της να επιστρέφει ζωντανός, και ως κατηγορούν οι συμπολίτες της ως «προδότες» όσους επιστρέφουν· ο ρώσος αξιωματικός θα μεταβεί στη Νίκαια της Γαλλίας – μητρό-

πολη των ξενιτεμένων Ρώσων της εποχής-, περιμένοντας να χάσουν σύντομα την εξουσία οι Μπολσεβίκοι- ο βέλγος πιλότος θα αντικρίσει κι από κοντά τη μητέρα του, αλλά ακρωτηριασμένος μετά από σοβαρό τραυματισμό του σε αερομαχία, κ.ο.κ.

Η σύγκριση είναι υπερβολική, ασφαλώς, αλλά θεωρώ δεδομένο πως ο σουηδός καθηγητής έχει διαβάσει πολύ καλά το *Πόλεμος και Ειρήνη*. Κάτι από τους ήρωες του Τολστόι (από υπηρετικό προσωπικό, χαμηλόβαθμους αξιωματικούς ή οικιακούς οικονομούς, περισσότερο, όχι από στρατηγούς, βαρόνους ή πριγκίπισσες), όπως και κάποιοι από τους ήχους της μάχης του Μποροντίνο, αχνοφάνονται στο βιβλίο του. Το θεμελιώδες ερώτημα, πάντως –γιατί να καταφεύγουν οι άνθρωποι στον πόλεμο;–, είναι εμφανώς κοινό.

Την ίδια, αν και όχι ακριβώς ίδια, προσέγγιση έχουμε στο δεύτερο βιβλίο. Όμως εδώ, παρά τους πολύ περισσότερους χαρακτήρες και τις επιπλέον ενότητες-«κεφάλαια», η κύρια εστίαση είναι στην ιστορική καμπή –στη «σφενδόνη», όπως έλεγαν το κυρτό τμήμα των ρωμαϊκών σταδίων όπου, ανάλογα με τη μαστοριά κάθε ηνίοχου να πάρει τη στροφή, κρινόταν η έκβαση της αρματοδρομίας. Κι ο Νοέμβριος του 1942 ήταν, τωόντι, η πιο κρίσιμη καμπή του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Όπως το προηγούμενο βιβλίο, παρατίθενται οι φωτογραφίες, οι εθνικότητες και οι ηλικίες των «*dramatis personae*». Η ποικιλία τους εξυπηρετεί και πάλι εύστοχα την πολυπρισματική εκτύλιξη: ένα ρώσος πεζικάριος, που υπερασπίζεται την πόλη του Στάλινγκραντ- ένας γερμανός πεζικάριος, από τη μεραρχία που το πολιορκεί- μια δωδεκάχρονη γερμανίδα Εβραία η οποία, καθ' οδόν προς τις ΗΠΑ, βρίσκεται με τους γονείς της στη Σαγκάη- ένας άγγλος υπίλαρχος τεθωρακισμένος στο μέτωπο του Ελ Αλαμίν- ένας αμερικανός πιλότος στο Γκουανταλκανάλ- ένας ιάπωνας αξιωματικός, αντίπαλος στο ίδιο νησί- μια σαραντάχρονη φλαμανδή υπάλληλος γραφείου στις Βρυξέλλες- μια συνομήλικη αμερικανή νοικοκυρά στο Λονγκ Άιλαντ, και άλλα 32 πρόσωπα. Ανάμεσά τους, αυτή τη φορά, μερικά που θα γίνουν πολύ γνωστά μετά τον πόλεμο: ο τότε 29χρονος Αλμπέρ Καμύ, να θεραπεύει τη φυματίωσή του σε ορεινό γαλλικό χωριό, έχοντας ήδη γράψει τον *Ξένο* κι ετοιμάζοντας δυο επόμενα βιβλία- ο τότε 36χρονος Βασίλι Γκρόσμαν, να στέλνει τις συγκλονιστικές ανταποκρίσεις του από το Στάλινγκραντ- ο διαβόητος άγγλος φασίστας Τζον Έιμερι, να κάνει εκπομπές προπαγάνδας από το ραδιόφωνο του Βερολίνου- και η τραγική Σόφι Σολ να μοι-

Εργάτριες συσκευάζουν αλεύρι στο εργοστάσιο Rank and Sons, στην πόλη Μπίρκενχεντ, Τσεσάιρ, Σεπτέμβριος 1918. Φωτογράφος: Τζορτζ Π. Λιούις.

ράζει αντιναζιστικά φυλλάδια στο Μόναχο, όπου θα συλληφθεί και θα εκτελεστεί τον επόμενο χρόνο, μαζί με τον αδελφό της και έναν φίλο του.

Οι ενότητες («κεφάλαια») δεν έχουν αριθμηση σε αυτό το βιβλίο. Είναι 360, όπως αναφέρει ο τίτλος, αλλά η κρίσιμη κατάτμηση αφορά τις εβδομάδες του μήνα: 1-8 Νοεμβρίου, 9-15, 16-22 και 23-30. Εκεί, σε αυτές τις τέσσερις εβδομάδες, θα κριθούν όλα, σχεδόν ταυτόχρονα και σε κάθε πολεμικό μέτωπο της υφηλίου: από τα νησιά του Σολομώντα ως τη Βρετανία κι από το Στάλινγκραντ ως τη Βόρειο Αφρική. Ο χειρισμός της ροής παραμένει όμοιος με του προηγούμενου βιβλίου. Μια-δυο φράσεις ημερολογίου, ένα απόσπασμα αλληλογραφίας, ένα ρεπορτάζ κάποιας εφημερίδας των ημερών κι αμέσως ο ιστορικός συμπληρώνει την παράπλευρη ατμόσφαιρα.

Τα αισθήματα της Εβραιοπούλας στη Σαγκάη, η ανασφάλεια μα και κάποια γοητεία, γίνονται ευκαιρία να σχολιαστούν τα σχέδια διαμοιρασμού της Ασίας μεταξύ Ιαπώνων και Γερμανών, τα οποία στις αρχές του μήνα διατηρούσαν ακόμα προοπτικές εφαρμογής (σ. 25). Η ζωή της φλαμανδής υπάλληλος στις κατεχόμενες Βρυξέλλες, όπως και οι ασχολίες των παιδιών της, αποτελούν αφορμή να θιγεί ο καιροσκοπισμός του Ζορζ Σιμενόν ή του Ερζέ, οι οποίοι εξακολουθούσαν να δημοσιεύουν τις έρευνες του επιθεωρητή Μεγκρέ και τις περιπέτειες του Τεντέν στον υπό γερμανική λογοκρισία βελγικό τύπο (σ. 295-296). Η αναφορά εφημερίδων σε δραστηριότητες του Χόλλυγουντ δίνει, παρεμπιπτόντως, εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το πώς κλείνουν τα γυρίσματα μιας ταινίας που προωθούσε την ιδέα της αμερικανικής συμμετοχής στον πόλεμο – ταινίας ενός σύγχρονου σκηνοθέτη

με ιδιότυπα αγγλικά, η οποία κατέληξε αριστούργημα, ανεξαρτήτως σκοπιμότητων και παλινδρομήσεων στην ολοκληρωσή της, με τίτλο *Καζαμπλάνκα!* (σ. 58-61, 271, 334-335 και 624-627).

Φυσικά, τα πιο σημαντικά θέματα είναι, στην αρχή του μήνα, η υποχώρηση των ιταλογερμανικών δυνάμεων στο βορειοαφρικανικό μέτωπο και στη μάχη του Ελ Αλαμίν, με την οριστική αποτροπή του να χαθεί η στρατηγικής σημασίας Διώρυγα του Σουέζ- η καθήλωση των πολιορκητών του Στάλινγκραντ, στα μέσα του μήνα, όταν σταματούν οι αλληπάλληλες σοβιετικές ήττες και οι Ρώσοι αρχίζουν να διαβλέπουν την ανακατάληψη του Κίβου και την επέλασή τους ως το Βερολίνο (σ. 372-373 και 498-499)- ή, στα τέλη του μήνα, η εφιαλτική συμπίεση των πειραμάτων για την ετοίμαση ατομικής βόμβας, όπως καταγράφονται στο ημερολόγιο μιας υποψήφιας διδάκτορος φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο (σ. 699-701), με την εντεινόμενη προσέλευση βαγονιών μεταφοράς βοοειδών στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, φορτωμένων με χιλιάδες Εβραίους που εξοντώνονται αυθημερόν (σ. 701-702), όπως την έχει αφηγηθεί ένας εβραίος κρατούμενος που επιβίωσε κάνοντας τον κουρέα, πρώτα, κι έπειτα τον εξαγωγέα χρυσών δοντιών, πριν τη μετακίνηση των πτωμάτων από τους θαλάμους αερίων στα κρεματορία.

Και αυτό το βιβλίο, όπως το προηγούμενο, κλείνει με σύντομες αναφορές στη μετέπειτα μοίρα των 40 προσώπων. Ο γερμανός πολιορκητής του Στάλινγκραντ, ο οποίος αλληλογραφούσε με τους δικούς του στέλνοντας κάποια ποιήματα κάθε τόσο, δεν επιβιώνει στη ρωσική αντεπίθεση του 1944 και έκτοτε αγνοείται η τύχη του- η φλαμανδή νοικοκυρά που διάβαζε Σιμενόν έδει-

ξε, ωστόσο, το κουράγιο να κρύψει κάποιους Εβραίους- ο ρώσος πολεμιστής στο Στάλινγκραντ τραυματίστηκε βαριά το 1943, αλλά επέστρεψε στον τόπο του και έζησε ως το 2007- ομοίως και ο Εβραίος της Τρεμπλίνκα, ο οποίος μετανάστευσε στην Ουρουγουάη μετά τον πόλεμο κι απέκτησε πολλούς απογόνους- η εβραία μαθήτρια έφτασε οικογενειακά στις ΗΠΑ, το 1947 τελικά, όπου έζησε ως το 2013, κ.ο.κ. Όσο για τις τύχες των πιο διάσημων, μολονότι γνωστές, αναφέρονται επίσης εν συντομία, με εύλογη εξαίρεση την τύχη της ταινίας *Καζαμπλάνκα*.

Μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας, «μωσαϊκά» με εξαιρετική ποιότητα στην κάθε τους ψηφίδα, τα δυο βιβλία του Ένγκλουτ αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα στις μέρες μας. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκεται, βέβαια, πολύ μακριά. Στους εορτασμούς κάθε 11ης Νοεμβρίου, που τηρούνται με ευλάβεια στη Γαλλία, μόνο εγγόνια ή δισέγγονα πολεμιστών παρίστανται για να αποδώσουν τιμές μπρος στην Αγίδα του Θριάμβου. Και είναι ζήτημα αν επιβιώνουν, ως υπεραιώνобιοι, κάποιοι που να συμμετείχαν σε πολεμικές επιχειρήσεις του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. (Ο συγγραφέας θα πρόλαβε ίσως τους τελευταίους, όσο έκανε την έρευνά του, όπως δείχνει η αφιέρωση στο δεύτερο βιβλίο του).

Ωστόσο, ολόκληρο το 2023 ήταν γεμάτο με προσωπικά δράματα ανθρώπων που πάλι αναγκάζονται να σκοτώνουν ή να σκοτώνονται σε πολεμικά μέτωπα, να εγκαταλείπουν τα σπίτια τους σε βομβαρδιζόμενες πόλεις ή να αγωνιούν για την τύχη των δικών τους – ομήρων τρομοκρατικών οργανώσεων στη Γάζα ή πολεμιστών που, μετά δυο τρεις γενιές, εξακολουθούν να λύνουν λογαριασμούς τους οποίους άφησαν ανοιχτούς οι παππούδες τους στην Ουκρανία. Κι αφού η κάθε πλευρά των εμπόλεμων θεωρεί ότι δίνει τον αγώνα μεταξύ βαρβαρότητας και πολιτισμού, με την ίδια να εκπροσωπεί τον πολιτισμό και το «δικαίο», το μόνο που ίσως μπορεί να αξιολογηθεί με κάποια φερεγγυότητα είναι το ένα και μοναδικό άτομο. Εκείνο που, μέσα στην τύρβη των συγκρούσεων και των αιματοχυσιών, καταφέρνει ενίοτε να διατηρεί την ανθρωπιά του. ▲

- 1 *Το τέλος του κόκκινου ανθρώπου*, μτφρ. Α. Λεζάνδρα Δ. Ιωαννίδου, Πατάκης 2015, σ. 12.
- 2 Peter Englund, *The Battle of Poltava. The Birth of the Russian Empire*, μτφρ. από τα σουηδικά Peter Hale, Orion Publishing, 1992.